

УДК 94:655.41(477)(092)«18/19»

І. О. Демуз

**КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ П.Я. СТЕБНИЦЬКОГО
(кінець XIX – початок XX ст.)**

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія
Сковороди»,

вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.,

08401, Україна

Демуз Інна Олександрівна, д.і.н., доц., завідувач кафедри
документознавства, e-mail: demuz_inna@ukr.net

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано книговидавничу діяльність одного з представників свідомої української інтелігенції, громадського та культурного діяча кінця XIX – початку XX ст. Петра Януаровича Стебницького. Він – знаний публіцист, видавець, організатор української фракції в Державній думі перших двох скликань, багаторічний секретар і голова «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг», яке функціонувало в Петербурзі у 1898-1918 рр. Постать, життєвий і творчий шлях П.Я. Стебницького протягом тривалого часу для дослідників були під забороною; лише після 1990-х рр. почали вивчатися різні аспекти діяльності громадського діяча, у тому числі й його активна книговидавнича робота.

Відзначено вагому роль видавця у вітчизняному книгодрукуванні кінця XIX – початку XX ст., у складний період, коли україномовна книга знаходилася під забороною. На прикладі «Благодійного товариства з видання

загальнокорисних і дешевих книг» під головуванням П.Я. Стебницького, показано труднощі, з якими стикалися видавці україномовної продукції. Доведено, що за безпосереднього сприяння П.Я. Стебницького тогочасній свідомій інтелігенції все ж таки вдалося розгорнути плідну діяльність і зробити вагомий внесок у національне книгодрукування

© Демуз І. О. ,2016

(брошури на сільськогосподарські, економічні, громадсько-політичні, історичні теми, белетристика тощо) та розповсюдження друкованої продукції серед населення.

Ключові слова: П.Я. Стебницький; книговидавнича справа; видавнича діяльність; українська книга; «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг»; брошури; публіцистика.

И. А. Демуз

**КНИГОИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ П.Я. СТЕБНИЦКОГО
(конец XIX – начало XX ст.)**

ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,
ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав-Хмельницкий, Киевская обл.,
08401, Украина

Демуз Инна Александровна, д.и.н., доц., заведующая кафедрой документоведения, e-mail: demuz_inna@ukr.net

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована книгоиздательская деятельность одного из представителей сознательной украинской интеллигенции, общественного и культурного деятеля конца XIX – начала XX ст. Петра Януарьевича Стебницкого. Он – известный публицист, издатель, организатор украинской фракции в Государственной думе первых двух созывов, неизменный секретарь и председатель «Благотворительного общества для издания общепольных и дешёвых книг», которое функционировало в Петербурге в 1898-1918 гг. Личность, жизненный и творческий путь П.Я. Стебницкого в течении длительного времени для исследователей были под запретом; только после 1990-х гг. начали изучаться различные аспекты деятельности представителя общественности, в том числе и его активная книгоиздательская работа.

Отмечено весомую роль издателя в отечественном книгопечатании конца XIX – начала XX ст., в сложный период, когда украиноязычная книга находилась под запретом. На примере «Благотворительного общества для издания общепольных и дешёвых книг» под председательством П.Я. Стебницкого, показаны трудности, с

которыми сталкивались издатели украиноязычной продукции. Доказано, что при непосредственном содействии П.Я. Стебницкого тогдашней сознательной интеллигенции всё же удалось развернуть плодотворную деятельность и внести весомый вклад в национальное книгопечатание (брошюры на сельскохозяйственные, экономические, общественно-политические, исторические темы, беллетристика и т.д.) и распространение печатной продукции среди населения.

Ключевые слова: П.Я. Стебницкий; книгоиздательское дело; издательская деятельность; украинская книга; «Благотворительное общество для издания общепольных и дешёвых книг»; брошюры; публицистика.

I. O. Demuz

P.Y. STEBNITSKY'S PUBLISHING ACTIVITY

(late XIXth – early XXth centuries)

State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university after Grigoriy Skovoroda»,

Sukhomlinsky Street, 30, Pereyaslav-Khmelnytsky, Kyiv region, 08401, Ukraine

Demuz Inna Olexandrivna, Doctor of Historical Sciences, docent, Head of the Department of Documentation, e-mail: demuz_inna@ukr.net

SUMMARY

The article analyzes the publishing activity of Petro Yanuarovich Stebnitsky – one of the representatives of conscious Ukrainian intellectuals. He was a famous publicist, publisher, initiator of Ukrainian faction in the State Duma of the first two convocations, long-standing secretary and the head of the «Charitable Society on publishing non-profit and cheap books» that functioned in St. Petersburg in 1898-1918. For a long time P.Y. Stebnitsky's

personality, life and creative path have been banned for the research; only after the 1990s various aspects of his activities including active book publishing began to be studied.

The publisher's significant contribution to the national book publishing of late XIXth – early XXth centuries was marked out. That was a difficult period, when Ukrainian-language books were banned. On the example of the «Charitable Society on publishing non-profit and cheap books» under the chairmanship of P.Y. Stebnitsky the difficulties faced by the publishers of Ukrainian production were shown. It was proved that with the direct P.Y. Stebnitsky's assistance the then-conscious intellectuals managed to expand productive activities and make a significant contribution to the national book publishing (brochures on agricultural, economic, socio-political, historical themes, belles-lettres *etc.*) and distribution of printed production among the population.

Keywords: *P.Y. Stebnitsky; book publishing; publishing; Ukrainian book; «Charitable Society on publishing non-profit and cheap books»; brochures; publitsizm.*

Книговидавнича справа завжди була важливою складовою національно-культурного розвитку будь-якої держави та суспільства. Видавнича продукція відіграла і продовжує відігравати значну роль у підвищенні національної свідомості громадянства, здійснюючи реальний вплив на широкі читацькі кола. Так як український національний рух кінця XIX – початку XX ст. залишається однією з найсуперечливіших сторінок історії через його багаторічне замовчування радянськими істориками та невивченість до цього часу багатьох архівних матеріалів, то тема боротьби української інтелігенції за поширення рідного слова через друковану продукцію на сьогодні є актуальною. Адже продовжується становлення літературного й публіцистичного слова в Україні, функціонують, хоча й з великими труднощами, вітчизняні видавництва та книгарні. Багаторічний досвід друкування книг і брошур видавництвами кінця XIX – початку XX ст. може використовуватися сьогоднішніми фахівцями даної сфери.

Співробітники видавництв належать до тих культурних діячів, чий внесок у становлення книговидавничої справи нині розцінюється як

визначний. Саме їхніми зусиллями закладено основи професійної діяльності у галузі книговидавництва, їхніми принципами, зокрема засадами редакційно-видавничої діяльності, користувалися пізніші видавничі осередки. У цьому контексті перед нами постає проблема вивчення внеску у процес книговидавництва одного з представників свідомої української інтелігенції – Петра Януаровича Стебницького (1862-1923 рр.) – знаного публіциста, видавця, суспільно-політичного діяча, організатора української фракції в Державній думі перших двох скликань, голови «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг», постать, життєвий і творчий шлях якого протягом тривалого часу узагалі не вивчалися. Недостатня розробленість у науковій літературі цього аспекту зумовили його актуальність і нагальну необхідність.

Мета дослідження полягає у визначенні місця та ролі П.Я. Стебницького у вітчизняному книгодрукуванні кінця XIX – початку XX ст.

Література, в якій висвітлюється діяльність П.Я. Стебницького у розрізі суто книговидавничих процесів, на сьогодні є незначною. У загальних працях з історії видавничої справи внесок громадського діяча ґрунтовно не відображений, лише в окремих із них є вказівки на нього як на видавця і редактора, поодинокі згадки про існування у Петербурзі «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг». Вражає майже цілковита недослідженість діяльності П.Я. Стебницького у видавничому процесі, хоча загалом у цьому немає нічого дивного: співробітники видавництва потрапили за радянських часів до чорного списку діячів «української буржуазії», самі згадки про яких або взагалі вилучалися, або ж були виключно негативними. Надзвичайно активна та плідна діяльність громадського діяча, забута в радянський період, почала привертати увагу дослідників незалежної України як така, що сприяла національному відродженню, пробудженню самосвідомості українців початку минулого століття.

Окремі розрізнені факти стосовно участі П.Я. Стебницького у книговидавничому процесі кінця XIX – початку XX ст. і діяльності «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» містяться у мемуарах громадських діячів і прихильників культурно-національної справи: О. Лотоцького [1], Д. Дорошенка [2], Є. Чикаленка [3-4] та ін. Радянські дослідники частково зверталися до його

епістолярію. Так, у збірнику, підготовленому колективом упорядників Центральної наукової бібліотеки у 1966 р., присвяченому відомому українському поету Т.Г. Шевченку, вміщено окремі листи П.Я. Стебницького [5].

Однак ними не досліджувалися ні біографічні дані, ані тим більше громадські здобутки української свідомої інтелігенції загалом і П.Я. Стебницького зокрема. Першим дослідником офіційної біографії громадського діяча вважаємо А. Болабольченка, праця якого була надрукована у 1999 р. [6]. Окремі аспекти книговидавничої діяльності П.Я. Стебницького вивчені сучасними вітчизняними істориками Л. Дубровіною, О. Степченко [7], Н. Зубковою [8], І. Солоіденко [9]. У цих публікаціях постать Петра Януаровича представлена як захисника українських національних пріоритетів і прагнень інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. до національного самовизначення з допомогою друкованої книги.

Знаним дослідником біографії громадського діяча, а також популяризатором його наукової спадщини наразі є І. Старовойтенко, яка надрукувала ряд статей з проблематики [10-11], в дисертаційному дослідженні окреслила тісні зв'язки П.Я. Стебницького з Є.Х. Чикаленком та іншими представниками тогочасної свідомої інтелігенції [12], упорядкувала фундаментальне видання взаємного листування П.Я. Стебницького та Є.Х. Чикаленка за 1901-1922 рр., з ґрунтовними коментарями, поясненнями та фото [13], а також систематизувала у збірнику різножанрові праці П.Я. Стебницького, які друкувалися лише за життя автора й на сьогодні стали раритетними виданнями [14]. У цьому виданні вміщено публіцистику політичного та культурологічного спрямування, розвідки П.Я. Стебницького про окремі персоналії, його небагаточисленні художні твори, а також найвідоміші праці публіцистичного характеру: «Поміж двох революцій» (зібрання переважно публіцистичних фельєтонів, що друкувалися у щоденній українській газеті «Рада» (1906-1914 рр.), «Украинский вопрос», «Украина в экономике России», «Українська справа», статті з журналів «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник», «Книгар», «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» та газети «Село», а також, що є, на наш погляд, не менш важливим, – нариси та спогади про П.Я. Стебницького його відомих сучасників: С. Єфремова, А. Ніковського, Є. Бігановської, О. Кисіля, М. Зерова.

Ставлення П.Я. Стебницького до політичних процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст. досліджувала С. Іваницька [15-16], І. Демуз вивчала біографію П.Я. Стебницького [17], діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» [18-19] та епістолярій діяча, зокрема, здійснила упорядкування і видання листів П.Я. Стебницького з Г.К. Голоскевичем, родиною Грінченків, В.П. Науменком, О.О. Русовим, листи до Житецьких, Л.М. Жебуньова, С.В. Петлюри й ін. [20-21]. Важливим кроком у розробці даної проблеми стало проведення (до 150-річчя від дня народження Петра Стебницького) Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України 27 листопада 2012 р. круглого столу на тему «Петро Януарович Стебницький: український громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист, благодійник», за результатами якого у 2013 р. надруковано ґрунтовну колективну монографію, в якій представлено різні аспекти діяльності П.Я. Стебницького [22].

Як засвідчує проаналізована література з проблематики, на сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки частою стала актуалізація наукової й епістолярної спадщини П.Я. Стебницького: широкому загалу представлено його листи, здійснено видання його творів (як політичної, економічної, культурологічної публіцистики, так і художніх та поетичних творів, представлено спогади його сучасників), зібрано бібліографію його праць. Частково вивчалася його політична платформа, ставлення до «українського питання» в Російській імперії загалом. Маловивченим аспектом залишається книговидавнича діяльність П.Я. Стебницького, цінність якої, хоча і визнавалася ще його сучасниками, не стала об'єктом окремої уваги в науковій літературі.

Становище української видавничої справи з середини ХІХ ст., як і інших галузей національної культури, визначалося історичними умовами тогочасної Російської імперії. На даний аспект накладала відбиток політика царського уряду, що обмежувала природний розвиток національних культур: різко скорочувалися можливості українського книговидання, був утруднений випуск багатьох видів видань російської інтелігенції (зокрема, книг для народу), які тою чи іншою мірою торкалися питань соціального устрою імперської Росії.

Указом від 18 травня 1876 р. царський уряд під приводом «загрози державній єдності» різко обмежив права на видання літератури національними мовами. Був заборонений друк на «малорусском

наречии» оригінальних творів і перекладів, книжок для дітей, періодичних видань; дозволялося лише публікування історичних документів і пам'яток, творів красного письменства (художньої літератури). Проте історичні документи та пам'ятки могли цікавити лише обмежене коло читачів (істориків і філологів), а не широкі маси населення. Видавець Б. Грінченко з цього приводу зазначав: «...не можна було видавати не тільки політичних газет, а навіть хліборобських чи лікарських, навіть журналів, складених з самих повістей, віршів та драм. Єдине, що сяк-так дозволено... – це містити вкраїнські повісті й драми в видаваній по-московському «Киевской старине» [23, с. 3-4].

Навіть тематика дозволених до видання художніх творів обмежувалася: не дозволялося, наприклад, писати про життя інтелігенції, історичну белетристику, драми. Приводом для переслідувань були мовні особливості художньої літератури. Так, заборонялися рукописи, мова яких видавалася цензорам неприродною, де зустрічалися національні реалії, вживання окремих слів (наприклад, «козак», «кошовий», «гетьман», «Україна»). Довгими були й строки рецензування – від трьох місяців до двох років (у середньому вони становили шість-вісім місяців).

Ввезення до Росії українських книг, виданих за кордоном, також було неприпустимою справою, адже параграф I закону 1876 р. забороняв надходження в імперію будь-яких книг і брошур українською мовою без дозволу головного управління у справах друку. Такий дозвіл дістати було важко, тому практично всі закордонні видання були недоступними для українського читача. Ці заборони відобразилися на розвитку книговидання для народу. Неможливо було видавати науково-популярні книги більшості тематичних напрямів. Такий стан української видавничої справи, безчинства цензури спричинили зміщення культурного центру за кордон, у першу чергу в Галичину й на Буковину, а також до Москви та Петербургу, де цензурні утиски були дещо слабшими. Б. Грінченко, говорячи в цілому про видання книг у кінці XIX – на початку XX ст., вказував на відсутність планомірності у випуску книг, брак видань з багатьох важливих тематичних напрямів, відзначав надзвичайно відчутний вплив російської книги [24, с. 15].

Дослідники підкреслювали, що з другої половини XIX ст. постала нагальна потреба ознайомлення читача з усіма сферами, формами та явищами спочатку вітчизняного, а потім і іноземного життя сучасності й минулого; народною творчістю загалом; творчістю кращих

представників вітчизняної і зарубіжної літератури (творами, доступними для народного розуміння, без переробок і скорочень); географічними особливостями спочатку рідної країни, а потім і європейських держав – у формі цікавих оповідей і записок; з рослинним і тваринним світом; книгами духовного змісту; виданнями, що розповідали б про життя великих людей – письменників, науковців, художників; науково-популярними книгами, корисними та потрібними в селянському житті; довідковими книгами-календарями, що відповідали б потребам та інтересам селян (де вказувалися строки постів, порядок читання Євангелій) [25, с. 79].

Завдання всебічної просвіти народу через книгу не було виконане навіть російською інтелігенцією, що мала для цього порівняно більше можливостей; необхідних для просвіти видань не мав і російський читач з народу, не говорячи вже про українського, який міг дістати лише мізерну частину того передового (та й то переважно російськомовного), що існувало. До 90-х рр. XIX ст. у межах Російської імперії не функціонувало видавництва, яке б своїми книгами всебічно розвивало народ. Цю функцію взяло на себе, поряд з іншими небагаточисленними видавництвами, й «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», велику роль у роботі якого з моменту створення останнього відігравав П.Я. Стебницький.

Є. Чикаленко, вважаючи П.Я. Стебницького одним із найвидатніших і найвідданіших українській справі діячів, описував його як маленького на зріст, із лисою головою, надзвичайно мовчазного [3, с. 35-36], а Д. Дорошенко доповнював портрет ще й вказівкою на замкненість, задумливість, «...і літературний псевдонім, під яким він найчастіше писав, був «П. Смуток» [2, с. 49]. Як згадував О. Лотоцький, «була це натура надзвичайно глибока» [1, с. 35], «ідея захоплювала його до глибини душі... Ясний, логічний, математичний ум... давав йому розважливість у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамках рівноваги внутрішньої та зовнішньої» [1, с. 35-36]. Окрім того, П.Я. Стебницький, за словами товариша й колеги, був натурою замкнутою, уникав розповідей про своє особисте життя, однак «під корою зовнішнього холоду... билося чутке серце, що... легко відгукалося на чуже лихо» [1, с. 37]. До друзів ставився із «хворобливою поблажливістю», «...задля приятельства жертвував часом інтересами справи», був працелюбним, енергійним,

розважливим і сумлінним: «коли вступав він у яку справу, то вже не лінувався таки заглибитися в неї та обняти всі її деталі» [1, с. 37-38]. Біографічні відомості про діяча вміщені в офіційній автобіографії, написаній ним особисто після повернення до Києва в результаті більшовицького перевороту [26].

Як згадував соратник і однодумець П. Стебницького О. Кисіль, «більшу частину свого життя П.Я. Стебницький прожив далеко від батьківщини, в Петербурзі, але це не заважало йому зробити для неї надзвичайно багато, може, навіть більше, аніж зробив би він був, живучи десь у глухому закутку на Україні. В Петербурзі, близько до вищих урядових кіл, маючи широкі літературно-громадські зв'язки, Стебницький мав змогу використовувати їх для потреб українського літературного життя й справді робив це, чи то закладаючи видавництво з широкими популяризаторськими замірами, чи переводячи через цензуру якусь заборонену доти книжку, чи то використовуючи якусь добру нагоду для популяризації перед широким світом української літератури. Діяльність його тут була надзвичайно різноманітна, й виступати йому доводилося часто в ролі й автора, і редактора, і видавця, і просто технічного робітника. Трудно навіть перелічити все те, що доводилося робити Петрові Януаровичу протягом його життя. ...багато дрібних, хоч на свій час необхідних для української книги справ, пощастило зробити завдяки лише його допомозі. Зроблене його руками часто набирало широкого громадського значіння й повинно увійти та вже почасти й увійшло в історію нашого культурно-громадського руху» [27, с. 587-588].

Особливу роль у житті й діяльності П.Я. Стебницького відіграло «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» (м. Петербург), ініціатором створення якого був відомий письменник В.В. Лесевич, а організатором – генерал М.Ф. Федоровський. За піклування останнього 19 листопада 1898 р. Міністерство внутрішніх справ підтвердило статут товариства з чіткою метою допомагати «религійно-нравственному розвитку и экономическому благосостоянию малорусского народа» шляхом видання «одобренных цензурой дешёвых и доступных по языку и изложению книг» [28, с. 2]. Члени Ради товариства з перших днів свого існування вирішили видавати друковану продукцію лише українською мовою. Як

легальна організація товариство розпочало свою діяльність у наступному, 1899 р. [2, с. 14].

П.Я. Стебницький виконував обов'язки скарбника, секретаря (1902-1905 рр.) і голови (1909-1916 рр.) товариства. (Проте у різних виданнях знаходимо різні вказівки на роки, протягом яких громадський діяч займав ці посади, що, на нашу думку, пов'язано саме з певними організаційними конфліктами в середині товариства. Так, у спогадах О. Кисіля «Стебницький і українська книга» чітко зазначається, що Петро Януарович «...офіційно ...був спочатку секретарем правління (1898-1908), а потім на протязі двох трьохліть (1908-1914) – головою Товариства» [27, с. 588]). Як би там не було, П.Я. Стебницький з самого початку існування організації переймався її діяльністю, піклувався про позитивні результати видавничої справи та розповсюдження друкованої продукції, оскільки останнє завдання вимагало особливої уваги, належної організації продажу, реклами тощо. Книгарні товариства, за словами Петра Януаровича, недостатньо працювали в даному напрямку, вони віддавали видавцям лише склад і висилали книги тим, хто їх замовить, а цього було замало. «Про книжку треба подбати, надрукувати про неї публікації, декому послати дурно, в книгарні послати на зразок по примірнику, забезпечити в пресі добрі рецензії. Словом – все те, чого ми й самі добре робити не вмієм, а тільки знаємо, що іменно так треба. Може колись наші книгарні потянуть на це діло ширше і реорганізують продаж на краще..., а поки що доводиться терпіти та по змозі допомагати їм од себе» [29].

Серед петербурзьких українців у діяльності Благодійного товариства активну участь брали Ю.С. Грибинюк і А.Ф. Кащенко (здійснювали продаж дрібної книжкової продукції), П.Ю. Рудановський і С.Х. Жилко (протягом кількох років були секретарями товариства), С.В. Бородаєвський (був активним учасником лише в перші роки існування організації), С.І. Соловійов (працював в експедиції заготівлі державних паперів), В.І. Лінник (управитель «Друкарні глухонімих», де друкували видання товариства), А.Т. Снарський, О.І. Ющенко, І.С. Пироговський-Верисоцький (лікарі шпиталю ім. Олександра III, редагували для товариства брошури медичного змісту) та ін. [1, с. 262].

Видання товариства зберігалися у Петербурзі на складі у Н. Мартинова, який виконував доручення управи товариства, а дрібний продаж друкованої продукції здійснював Ю.С. Грибинюк, після його

смерті – А.Ф. Кащенко. З часом брошури відразу з типографії партіями відправлялися до київської книгарні «Киевская старина», яку очолював В.П. Степаненко. Була спроба заснування ще одного складу видань в Україні (у м. Чернігові). З проханням про відкриття такого складу на основі статуту товариства чи як складу місцевої «Просвіти» повірені зверталися до губернатора міста, проте отримали відмову.

Зниження видавничої діяльності товариства припало на 1906 р., коли в Україні виникли «Просвіти», що займалися аналогічною роботою. Однак навіть у тяжкий для себе час організація видавала по 6-8 брошур щорічно (для порівняння: Петербурзький комітет грамотності – 39 брошур за 14 років / 2-3 брошури за рік, Київське товариство грамотності – 15 брошур за 7 років / 2 книги за рік, Харківське товариство – 68 книг / 6-7 щорічно, видавництво «Вік» – 4-5 брошур за рік, лише Б.Д. Грінченко випускав по 7-8 брошур щороку) [1, с. 253].

Загалом за 10 років роботи Благодійного товариства (1898-1908 рр.) ним видано 56 популярних брошур різного змісту: I. Белетристика – 6 брошур (№№ 3, 4, 5, 26, 29, 44); II. Життєписи видатних людей – 12 брошур (№№ 8, 14, 17, 21, 23, 24, 28, 35, 40, 49, 50, 56); III. Хліборобство – 9 брошур (№№ 2, 6, 9, 15, 19, 20, 22, 25, 53); IV. Медицина, гігієна та ветеринарія – 6 брошур (№№ 10, 13, 16, 18, 33, 55); V. Природознавство – 5 брошур (№№ 1, 27, 34, 36, 54); VI. Історія – 8 брошур (№№ 7, 11, 12, 30, 38, 41, 51, 52); VII. Географія – 2 брошури (№№ 37, 48); VIII. Економіка – 2 брошури (№№ 39, 45); IX. Право – 4 брошури (№№ 32, 42, 43, 47); X. Шкільні підручники – 2 брошури (№№ 31, 46) [28, с. 3].

Станом на 1 січня 1909 р. товариством випущено 639 233 примірники поіменованих брошур на номінальну суму 41 205 крб.

Після смерті Д.Л. Мордовця (1905 р.) головою Благодійного товариства було призначено О.О. Русова. Однак у 1908 р. подружжя Русових переїхало до Києва у зв'язку з запрошенням Олександра Олександровича на посаду завідувача кафедри статистики в Київському комерційному інституті. Постало питання про вибори голови Благодійного товариства. П.Я. Стебницький говорив Є.Х. Чикаленку про кандидатуру О.Г. Лотоцького як найбільш жвавого й енергійного, «...та останніми часами він одхилився од нас і не знаю, чи схоче вернутись» [30]. У відповідь на це український меценат агітував самого П.Я. Стебницького зайняти дану посаду, «Лотоцький певне не схоче,

через службу, а Вам не страшно, бо в резерві у Вас є редакторство в «Раді» [31].

І лише в другій половині 1909 р. П.Я. Стебницький погодився взяти на себе обов'язки голови товариства, про що повідомляв Є.Х. Чикаленку: «Ну, як я не одмагався од ласки петербурзьких земляків, а таки присилували мене взяти на себе обов'язки голови видавничого товариства. Нічого, окрім клопоту для мене і інертності для Товариства, я не сподіваюсь од цього вибору. Що міг, я все вже віддав Товариству, і давно маю право одійти набік. Дак ні, – лізь таки, друже, в ярмо та вези, бо більше нікому...» [32]. Уже під час виконання своїх обов'язків П.Я. Стебницький неодноразово натякав у листах, що хоче залишити роботу в Благодійному товаристві [33], адже «історичну епоху товариство вже відбуло – ще до 1905 р., коли воно було єдине і справді світило огником» [34]. На той час практична робота вже перейшла до «Просвіти», а в товаристві залишилася лише механічна: коректура, друк, продаж і фінансові розрахунки.

Між тим, на кінець 1910 р. побачили світ брошури С. Русової «Початкова географія» (з 58 малюнками і картинками), В. Корольова «Домашня птиця» (з 12 малюнками), Д. Мордовця «Козаки і море» – 174 шт., Стефаніка – 1 258 шт. по 75 коп. і 102 шт. по 85 коп., П. Стебницького «Під стелями Думи» – 416 шт. [35]. 1911 р. відзначився виходом з друку праці С. Черкасенка «Рідна школа. Перша читанка», 1912 р. – книги В. Лункевича «Підземне царство» (переклад Вікторії Чикаленко), 1913 р. – брошур М. Левицького «Лікарський порадник. Епідеміологія, або наука про пошести з малюнками», Г. Нашого «Мораль (природа, зміст, історія та норми її)», С. Єфремова «Борис Грінченко».

У 1916 р. у видавництві Благодійного товариства побачили світ такі брошури: переклад Є. Чикаленка популярної книги проф. М.І. Ростовцева «Давно минуле нашого півдня», праця С. Єфремова «Іван Франко. Про життя його та діла», «Календар на рік звичайний 1917», який складався з чотирьох частин: календарної, інформаційної, літературної і порад із різних галузей знань. Літературний відділ містив популярні статті з історії, літератури, замітки на суспільні теми: Ф. Вовка «Слов'яни», В. Ганцова «Українська мова», Ф. Слюсаренка «Україна триста років тому», П. Смутка «Як дійшло до всесвітньої війни», С. Єфремова «Франко і Павлик», О. Білоусенка «Державна Рада». У

календарі також уміщувалися повідомлення про літературні ювілеї, новинки літератури, некрологи, ілюстрації, портрети І. Франка, В. Смиренка, М. Павлика, П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, Д. Марковича, О. Русова, окремі вірші Б. Грінченка та І. Франка.

У 1917 р., період, коли обов'язки голови Благодійного товариства виконував Г.К. Голоскевич, з типографії вийшло друком 88 350 примірників книг, серед яких – «Програма радикально-демократичної партії» (1 250 прим.), збірка робітничих пісень (6 000 прим.), промова Є.Х. Чикаленка (10 000 прим.), «Україна й українці» (10 000 прим.) та «Українська справа» (20 000 прим.) П.Я. Стебницького, «Селянська доля – земля і воля» О. Білоусенка (15 000 прим.), «Хто такі українські соціал-революціонери?» (25 000 прим.), збірка поезій Г. Гейне (1 100 прим.), а також 50 000 плакатів і бланків [36].

(Історія створення і функціонування «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» протягом 1898-1918 рр. та участь у його роботі П.Я. Стебницького, а також співпраця останнього з родиною Грінченків у книговидавничій галузі детально розкриті в ряді авторських статей [17-18; 37]).

Отже, засновані з кінця 60-х рр. ХІХ ст. ряд товариств грамотності та видавництв, які, окрім друку, займалися також організацією бібліотек, читалень, шкіл і розповсюдженням книг, не могли у повній мірі задовольнити потребу народу в просвіті, тому таке завдання змогли взяти на себе професійні видавництва, одне з яких у свій час і очолив П.Я. Стебницький. П.Я. Стебницький брав активну участь у суспільно-політичному, державному й публіцистичному житті Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Відзначаємо значний внесок цієї особи у вітчизняне книгодрукування (членство і головування у «Благодійному товаристві з видання загальнокорисних і дешевих книг», участь у справі видання Св. Письма тощо), у політичну сферу (діяльність в «Українському політичному клубі», «Громаді», підтримка депутатів-українців у Державній думі, участь в урядових інституціях за часів правління П. Скоропадського), у тогочасну публіцистику (розміщення статей у «Вестнике финансов, промышленности и торговли», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении», «Санкт-Петербургских ведомостях», «Южных записках» і «Раді» тощо).

Створене у 1898р. у Петербурзі «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» стало на теренах Російської імперії одним з небагатьох, якому вдалося втриматися у бурхливому вирі суспільного життя початку ХХ ст., окрім того суттєво розгорнути свою діяльність і зробити вагомий внесок у національне книгодрукування (брошури на сільськогосподарські, економічні, громадсько-політичні, історичні теми, белетристика тощо) та в розповсюдження друкованої продукції серед населення. Члени товариства також створювали благодійні фонди, виступали з ініціативами щодо відкриття шкіл на національних засадах, відміни обтяжливого для українського слова цензурного закону 1876 р., опікувалися бібліотекою І. Череватенка та Б. Грінченка. У період секретарства та головування у Благодійному товаристві П.Я. Стебницького видавництва, не дивлячись на численні труднощі й перепони, зуміло організувати на досить високому рівні друк україномовної продукції.

Проаналізована тематика, без сумніву, є досить глибокою і багатоаспектною, тому потребує подальшого ґрунтовного вивчення. Окрім уже вивчених дослідниками питань варто було б проаналізувати організаційно-методичні засади роботи видавництв ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі роботи «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг»), зокрема, структуру розподілу службових обов'язків, принципи формування книжкового репертуару та читацької аудиторії, особливості поліграфічної роботи, проведення власне історико-книгознавчого аналізу видань товариства (проблем книготворення, книгопоширення і системи інформування про видання) тощо. Без сумніву, подальший поступ у дослідженні цієї теми має спрямовуватися на розширення джерельної бази, віднайдення нових архівних документів, які висвітлюють діяльність видавців, редакторів, коректорів та інших учасників видавничої справи, зокрема й участь П.Я. Стебницького як у книговидавничому процесі України, так і в інших культурно-політичних заходах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Література та джерела

1. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2 / Олександр Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США. – 1966. – 488 с.

2. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки) / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. – 167 с.
3. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Ч. III / Євген Чикаленко. – Львів: Діло, 1926. – 131 с.
4. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917 рр.) / Євген Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
5. Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [Електронний ресурс] / Упор.: А.Г. Адаменко, М.П. Візир (кер.), І.Д. Лисоченко, Й.В. Шубинський; відп. ред. Ф.К. Сарана; Академія Наук Української РСР, Центральна наукова бібліотека. – К.: Наукова думка, 1966. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/epis12.htm>.
6. Болабольшенко А. Три долі: Модест Левицький. Петро Стебницький. Максим Славинський. Біографічні нариси / Анатолій Болабольшенко. – К.: Літопис, 1999. – 85 с.
7. Дубровіна Л.А. Концепція книжкового фонду україніки П.Я. Стебницького / Л.А. Дубровіна, О.П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 273-283.
8. Зубкова Н.М. Листування П.Я. Стебницького з С.О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. / Н.М. Зубкова, О.П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 366-374.
9. Солоіденко Г. Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови / Г. Солоіденко // Бібліотечний вісник. – К., 2007. – № 2. – С. 29-33.
10. Старовойтенко І. Листування Є.Х. Чикаленка з П.Я. Стебницьким як історичне джерело / І. Старовойтенко // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112-138.
11. Старовойтенко І. Український національний рух початку ХХ ст. в інтерпретації публіциста П. Стебницького / І. Старовойтенко // Українці: світова нація перед викликами ХХІ століття. – К., 2006. – С. 320-334.
12. Старовойтенко І.М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія,

- джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Інна Михайлівна Старовойтенко. – К., 2004. – 322 с.
13. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / [упор.: Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко; вст. стаття: Н.Миронець, І.Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.
14. П. Стебницький. Вибрані твори / Упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.
15. Іваницька С.Г. «Український проект» в діяльності та оцінках П.Я. Стебницького (1905–1908 роки) // Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 209-235.
16. Іваницька С.Г. 1919 год и судьба Украины в интерпретации лидеров Украинской партии социалистов-федералистов (из публицистического наследия П.Я. Стебницкого) // Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX — початок XX ст.). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 235–244.
17. Демуз І. Петро Януарійович Стебницький: штрихи до біографії (1862-1923) [Електронний ресурс] / І. Демуз // Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»; Державна наукова с/г бібліотека Української академії аграрних наук. – 2009. – № 4 – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09demuz.pdf>. — Назва з екрана. — (Дата звернення :6/09/2015).
18. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898-1908) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 73-81.
19. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1909-1918) / І. Демуз // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 31-37.
20. Демуз І. Епістолярій П.Я.Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку XX ст. / І. Демуз // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня

- 2010 р. / [Упор. Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 84-86.
21. Листування П.Я. Стебницького / упор., вступ. ст. і комент. І.О. Демуз; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2011. – 249 с.
22. Миронець Н. Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження): Монографія / Н. Миронець, В. Піскун, І. Старовойтенко та ін. – К., 2013. – 252 с.
23. Грінченко Б. Тяжким шляхом / Борис Грінченко. – [2-е вид.]. – К.: 1-ша Київська Друкарська Спілка, 1912. – 74 с.
24. Чайченко В. Популярні книги / В. Чайченко // Зоря. – 1891. – Ч. 1-6.
25. Некрасова Е. Народные книги для чтения в их 25-летней борьбе с лубочными изданиями / Е. Некрасова. – Вятка: Вят. т-во, 1902. – 82 с.
26. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 6424-6425. – Стебницький П. Автобіографія. 30 травня 1919 р. Оригінал та копія. 15 арк.
27. Кисіль О. Стебницький і українська книга / О. Кисіль // П. Стебницький. Вибрані твори / Упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 587-596.
28. Стебницький П. Десять літ / Петро Стебницький // Рада. – 1909. – № 154. – 9 липня. – С. 2-3.
29. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 43709. – Лист П.Я. Стебницького до М.М. Грінченко від 14 серпня 1913 р.
30. ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 695. – Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 23 вересня 1908 р.
31. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 912. – Лист Є. Чикаленка до П. Стебницького від 26 вересня 1908 р.
32. ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 714. – Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 25 жовтня 1909 р.
33. ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 717. – Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 19 листопада 1909 р.
34. ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 700. – Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 25 грудня 1908 р.
35. ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 741. – Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 23 січня 1911 р.

36. IP НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 006. – Лист Г.К. Голоскевича до П.Я. Стебницького від 5 липня 1917 р.
37. Демуз І. Співпраця П.Я. Стебницького з родиною Грінченків у книговидавничій галузі (початок ХХ ст.) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип. 35. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 39-53.

REFERENCES

1. LOTOTS'KYI, O. (1966) *Storinky mynuloho – Pages of the past. Part 2. The publication of the Ukrainian Orthodox Church in the United States.* (In Ukrainian).
2. DOROSHENKO, D. (1949) *Moyi spomyny pro davnye-mynule (1901-1914 roky) – My memories of long ago passed (1901-1914).* Winnipeg, Manitoba: Circulation of Publishing Union «Trizub». (In Ukrainian).
3. CHYKALENKO, Ye. (1926) *Spohady (1861-1907) – Memories (1861-1907).* Part III. L'viv: Dilo. (In Ukrainian).
4. CHYKALENKO, Ye. (1931) *Shchodennyk (1907-1917 rr.) – Diary (1907-1917).* L'viv: Chervona kalyna. (In Ukrainian).
5. SARANA, F. K. et al. (eds.) (1966) *T. H. Shevchenko v epistolyariyi viddilu rukopysiv – T.G. Shevchenko in epistolary pieces of manuscripts department.* [Online] Kyiv: Naukova Dumka. Available from: <http://litopys.org.ua/shevchenko/epis12.htm>. [Accessed: 21 September 2015]. (In Ukrainian).
6. Bolabol'chenko, A. (1999) *Try doli: Modest Levyts'kyi. Petro Stebnyts'kyi. Maksym Slavyns'kyi. Biografichni narysy – Three destinies: Modest Levitsky. Petro Stebnitsky. Maksim Slavinsky. Biographical essays.* Kyiv: Litopis. (In Ukrainian).
7. Dubrovina, L.A. & Stepchenko, O.P. (2003) *Kontsepsiya knyzhkovoho fondu ukrayiniky P.Ya. Stebnyts'koho – P.Y. Stebnitsky's concept of the book fund of Ukrainian Studies. Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny – Manuscript and book heritage of Ukraine.* Kyiv. No 8. p. 273-283. (In Ukrainian).
8. Zubkova, N.M. & Stepchenko, O.P. (2005) *Lystuvannya P.Ya. Stebnyts'koho z S.O. Yefremovym yak dzherelo z istoriyi narodnoho prosvitnytstva v Ukrayini pochatku ХХ ст. – Correspondence of P.Y. Stebnitsky with S.O. Efremov as a source on the history of public education in Ukraine in early ХХth century. Rukopysna ta knyzhkova*

- spadshchyna Ukrainy – The manuscript and book heritage of Ukraine. Kyiv. No 10. p. 366-374. (In Ukrainian).
9. Soloidenko, H. (2007) Petro Stebnyts'kyu – oboronets' ukrayins'koyi knyhy ta ukrayins'koyi movy – Petro Stebnitsky – the defender of Ukrainian books and the Ukrainian language. *Bibliotechnyy visnyk - Library Journal*. No 2. p. 29-33. (In Ukrainian).
 10. Starovoytenko, I. (2004) Lystuvannya Ye.Kh. Chykalenka z P.Ya. Stebnyts'kym yak istorychne dzherelo – Correspondence of E.H. Chikalenko with P.Y. Stebnitsky as a historical source. *Arkheohrafichnyy shchorichnyk – Arkheographichy shchorichnik*. Iss. 8/9. p. 112-138. (In Ukrainian).
 11. Starovoytenko, I. (2006) Ukrayins'kyy natsional'nyy rukh pochatku KhKh st. v interpretatsiyi publitsysta P. Stebnyts'koho – Ukrainian national movement in the early XXth century in the interpretation of P. Stebnitsky as a publicist. *Ukrayintsi: svitova natsiya pered vyklykamy KhKhI stolittya – Ukrainians: world nation facing the challenges of the XXIth century*. p. 320-334. (In Ukrainian).
 12. Starovoytenko, I. (2004) Lystuvannya Yevhena Chykalenka yak istorychne dzherelo – Eugene Chykalenko's Correspondence as a historical source. A thesis submitted for the Degree of Doctor of History. Kyiv: The National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian Archeology and Source Studies named after M. S. Grushevsky. (In Ukrainian).
 13. ANON (2008) Ievhen Chykalenko i Petro Stebnytskyi. Lystuvannya. 1901-1922 roky. In: E.H. Chikalenko and Petro Stebnitsky. *Correspondence. 1901-1922*. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).
 14. Stebnyts'kyu, P. (2009). *Vybrani tvory – Selected works*. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).
 15. Ivanyts'ka, S.H. (2011) «Ukrayins'kyy proekt» v diyal'nosti ta otsinkakh P.Ya. Stebnyts'koho (1905–1908 roky) – «Ukrainian project» in P.Y. Stebnitsky's activities and estimations (1905-1908). In: Ivanyts'ka, S.H. *Ukrayins'ka liberal'no-demokratychna partiyna elita: «kolektyvnyy portret» (kinets' XIX – pochatok XX st.) – Ukrainian liberal and democratic party elite: «a collective portrait» (late XIX – early XXth centuries)*. Zaporizhzhia: Prosvita. p. 209-235. (In Ukrainian).

16. Ivanickaja, S.G. (2011) 1919 god i sud'ba Ukrainy v interpretacii liderov Ukrainskoj partii socialistov-federalistov (iz publicisticheskogo nasledija P.Ja. Stebnickogo) – 1919 year and Ukraine destiny in the interpretation of Ukrainian Party of Socialists-Federalists (of P.Y. Stebnitsky's publicistic heritage). In: Ivanitska S.G. krayins'ka liberal'no-demokratychna partiyna elita: «kolektyvnyy portret» (kinets' XIX – pochatok XX st.) – Ukrainian liberal and democratic party elite: «a collective portrait» (late XIX – early XXth centuries). Zaporizhzhia: Prosvita. p. 235–244. (In Ukrainian).
17. Demuz, I. (2009) Petro Yanuariyovych Stebnyts'kyy: shtrykhy do biohrafii (1862-1923) – Petro Yanuarovich Stebnitsky: touches to the biography (1862-1923). Istoriya nauky i biohrafistyka – The history of science and biographical studies. [Online] No 4. Available from: <http://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09demuz.pdf>. [Accessed: 6/09/2015]. (In Ukrainian).
18. Demuz, I. (2009) Diialnist «Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahal'nokorysnykh i deshevykh knykh» (1898-1908) – Activities of «Charitable society on generally useful and cheap books publishing» (1898-1908). Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi – Scientific notes of Ukrainian history. Pereyaslav-Khmelnitsky. No 23. p. 73-81. (In Ukrainian).
19. Demuz, I. (2010) Diyal'nist' «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahal'nokorysnykh i deshevykh knykh» (1909-1918) – Activities of «Charitable society on generally useful and cheap books publishing» (1909-1918). Chasopys ukrayins'koyi istoriyi – Journal of Ukrainian history. No 18. p. 31-37. (In Ukrainian).
20. Demuz, I. (2010) Epistolyariy P.Ya.Stebnyts'koho yak odne z klyuchovykh dzherel vyvchennya povsyakdennosti pochatku XX st. – P.Y. Stebnitsky's epistolary as one of the key sources of daily life studying in the early XXth century. Istoriya povsyakdennosti: teoriya ta praktyka: Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi – History of daily life: theory and practice. Materials of All-Ukraine scientific conference, Pereyaslav-Khmelnitsky, held 14-15 May 2010. Pereyaslav-Khmelnitsky. p 84-86. (In Ukrainian).
21. DEMUZ, I.O. (ed) (2011) Lystuvannya P.Ya. Stebnyts'koho – P.Y. Stebnitsky's correspondence. Korsun'-Shevchenkivs'kyy: SP Gavrishenko V.M. (In Ukrainian).

22. MYRONETS', N., PISKUN, V. & STAROVOYTENKO, I. (2013) Petro Stebnytskyi v ukrainskomu natsionalnomu zhytti (do 150-richchia vid dnia narodzhennia) – Petro Stebnitsky in Ukrainian national life (on the occasion of the 150th anniversary of his birth). Kyiv: Ukrainian Institute of Archeology and Source Studies Hrushevsky NAS Ukraine. (In Ukrainian).
23. Hrinchenko, B. (1912) Tyazhkym shlyakhom – The hard way. Kyiv : 1st Printing Kyiv Union. (In Ukrainian).
24. Chaychenko, V. (1891) Populyarni knyhy – Popular books. Zorya - Star. Parts 1-6. (In Ukrainian).
25. Nekrasova, E. (1902) Narodnye knigi dlja chtenija v ih 25-letnej bor'be s lubochnymi izdaniijami – Folk books for reading in their 25-year struggle against cheap popular publications. Vjatka: Vjatka society. (In Russian).
26. STEBANYTS'KYY, P. (1919) Autobiography. May 30, 1919. The original and the copy. F. X. C. 6424-6425. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
27. Kysil', O. (2009) Stebnyts'kyy i ukrayins'ka knyha – Stebnitsky and Ukrainian book. P. Stebnitsky. Selected works. Kyiv: Tempora. p. 587-596. (In Ukrainian). (In Ukrainian).
28. STEBANYTS'KYY, P. (1909) Desyat' lit – Activity. Rada - Council. No 154. p. 2-3. (In Ukrainian).
29. STEBANYTS'KYY, P. (1913) P. Stebnitsky's letter of August 14, 1913 to M.M. Grinchenko. F. III. C. 43709. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
30. STEBANYTS'KYY, P. (1908) P. Stebnitsky's letter of September 23, 1908 to E. Chikalenko. F. 44. Spr. 695. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
31. STEBANYTS'KYY, P. (1908) E. Chikalenko's letter of September 26, 1908 to P. Stebnitsky. F. III. Spr. 52 912. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
32. STEBANYTS'KYY, P. (1909) P. Stebnitsky's letter of October 25, 1909 to E. Chikalenko. F. 44. Spr. 714. Instytut rukopysiv NBU im.

- V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
33. STEBANYTS'KYY, P. (1909) P. Stebnitsky's letter of November 19, 1909 to E. Chikalenko. F. 44. Spr. 717. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
34. STEBANYTS'KYY, P. (1908) P. Stebnitsky's letter of December 25, 1908 to E. Chikalenko. F. 44. Spr. 700. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
35. STEBANYTS'KYY, P. (1911) P. Stebnitsky's letter of January 23, 1911 to E. Chikalenko. F. 44. Spr. 741. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
36. HOLOSKEVYCH, H. K. (1917) H. K. Goloskevich's letter of July 5, 1917 to P.Y. Stebnitsky. F. III. C. 52 006. Instytut rukopysiv NBU im. V. Vernadskoho. – Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. Kyiv. (In Ukrainian).
- 37.37. Demuz, I. (2014) Spivpratsya P.Ya. Stebnyts'koho z rodynoyu Hrinchenkiv u knyhovydavnychiy haluzi (pochatok XX st.) – P.Y. Stebnitsky's cooperation with the Grinchenkos in book publishing (the beginning of the XXth century). aukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh statey – Scientific notes on Ukrainian history: Collected articles. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. 35. p. 39-53. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 11 листопада 2015 р.